

ТАЗКИРА ЖАНРИ ВА УНИНГ АДАБИЁТ ТАРИХИНИ ЎРГАНИШДАГИ ИЛМИЙ АҲАМИЯТИ

Сайёра Самандар

Урганч инновацион университети доценти,

филология фанлари номзоди.

<https://orcid.org/0009-0000-2632-5338>.

e-mail: sayyorasamandarova68@gmail.com.

Аннотация: Ушбу мақолада адабиёт тарихини тадқиқ қилишда тазкира жанри ва унда яратилган асарларнинг ўрни таҳлил қилинади. Бир қатор тазкиралар мисолида мавзу моҳияти ёритиб берилади.

Аннотация: В данной статье анализируется роль жанра тазкира и созданных в нем произведений в исследовании истории литературы. Сущность темы раскрывается на примере ряда тазкира.

Abstract: This article analyzes the role of the tazkira genre and the works created within it in the study of literary history. The essence of the topic is elucidated through the example of a number of tazkiras.

Калит сўзлар: Адабиёт, тарих, тазкира, араб тили, форс тили, туркий тил, давр, шоир, илм, жамият, манба, шахс, ижод, феъл-атвор.

Ключевые слова: Литература, история, тазкира, арабский язык, персидский язык, тюркский язык, эпоха, поэт, наука, общество, источник, личность, творчество, характер.

Keywords: Literature, history, tazkira, Arabic language, Persian language, Turkic language, era, poet, science, society, source, personality, creativity, character.

Адабиёт тарихини тадқиқ қилиш, мумтоз адабиётдаги жараёнларни таҳлил этиш, ижодкорларнинг шахс сифатидаги қиёфаси, ўзлиги, ички менини тасаввур қилишда энг муҳим манба табиийки тазкиралардир. Тазкира сўзи араб тилида-эслатмоқ, зикр этмоқ маъносига эга. Яъни, тазкиралар ўрта аср форсий ва туркий тилларида яратилган адабиётшунослик жанрларидан бири сифатида маълум. Кенг маънода- тарих, тасаввуф, санъат соҳасидаги воқеа ва шахслар ҳақида эсдалик руҳидаги асарга тазкира дея айтилади.

Мумтоз адабиёт намояндалари ва шу даврдаги ижодкорлар шахсияти, ижодий салоҳиятини тадқиқ қилишда тазкиранинг роли муҳимлигига мисол сифатида кўплаб манбаларни келтириш мумкин. Хусусан бу туркумга мисол сифатида Фаридиддин Атторнинг “Тазкират ул-авлиё”, Рўдакийнинг “Тазкираи хаттотон” сингари кўплаб асарларни қайд қилиш ўринлидир. Агарки тазкира

сўзини соддароқ қилиб изоҳласак, шоирлар ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумот, асарларидан намуналар келтириб тузилган тўплам ҳам дея номлаш мумкин.

Одатда тазкирада бир неча асрда яшаган ёки муайян давр ижодкорларининг ҳаёти ва ижоди ҳақида турли тарзда маълумот берилади. Тазкиралар шоирларни қамраб олиш жиҳатидан тарихий-замонавий ва замонавийга бўлинади. Тарихий-замонавий тазкирада бир неча аср давомида яшаб ижод этган шоирлар ҳақида маълумотлар, улар билан боғлиқ воқеликлар берилади.

Бунга Давлатшоҳ Самарқандийнинг “Тазкират-уш шуаро” ва бошқа асарларни қайд қилиш жоиз. Замонавий тазкирада эса тузувчининг замондошлари ҳақида, мисол учун Мутрибийнинг “Тазкират уш-шуаро”, Бобожон Таррохнинг “Хоразм навозандалари” асарлари ва бошқаларни қайд этиш мумкин..

Таниқли шоир ва филолог Ҳабиб Абдиназарнинг таҳлилига кўра, “асарда шоирлар ҳар хил услубда-“абжод” тизимида, сулола ва араб алифбоси асосида, географик услубда, тазкира тузувчи томонидан шахсан кўрганлик, ижодий мулоқотда бўлган-бўлмаганлик асосида жойлаштирилади. Шоирлар ҳақидаги маълумотлар алоҳида кичик мақола-фикрдан иборат бўлади. Унда шоирнинг исми, тахаллуси, қаерданлиги, ижоди, шеърларидан намуналар, табиатидаги ўзига хос хусусияти, қай даражада шуҳрат топганлиги ва бошқа шеърӣ ёки насрий тарзда баён этилади. Баъзан икки тилда маълумот бериш ҳоллари ҳам учрайди.

Тазкиралар тузувчисининг адабий эстетик услублари қайси адабий йўналишига мансублиги жиҳатидан ҳам фаркланади. Шарқ адабиётшунослигида бизгача етиб келган дастлабки тазкирани Абу Мансур ас-Саолибий, ўзбек адабиётида Алишер Навоӣ яратганлар”.

Тазкираларнинг адабиёт тарихини таҳлил этиш, ижодкорлар шахсиятига баҳо беришда, бошқа манбаларга таққослашдаги муҳим ўрнига шу боисдан олимлар катта эътибор қаратишади.

Бу борада профессор Ҳамидулла Болтабоев тадқиқ қилганидек “Тазкира миллий ва ўзаро яқин адабиётлар тарихини яратишда, муайян давр адабий муҳитини ўрганишда, алоҳида адабий сиймолар ва асарларни тадқиқ этишда адабиётшуносликнинг беназир жанри сифатида хизмат қилади. Ҳазрат Мир Алишер Навоӣ ҳаётини ва оламшумул ижодини тадқиқ этиш ва улуғ адибнинг илмий биографиясини яратишда ҳам форсий ва туркий тазкираларнинг муайян илмий улуши бор. Форс тилида ёзилган Давлатшоҳ Самарқандийнинг “Тазкират уш-шуаро”, Сом Мирзонинг “Тухфаи Сомӣ”, Ризоқулихон Ҳидоятнинг “Мажма ул-фусаҳо” тазкираларида Навоӣ сиймоси ҳақидаги фикрлар навоӣшуносликнинг айрим қирраларини ёритишда қатнашган. Шу билан бирга

Ҳазрат Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” тазкираси форс тилига Фаҳрий Ҳиравий томонидан “Латойифнома” сарлавҳаси билан Ҳиротда, Ҳакимшоҳ Муҳаммад Қазвиний (в.1558) эса уни Онадўлида форсчага ўгирганлар.

Ҳазрат Алишер Навоий томонидан яратилган туркий тазкирачилик мактаби XX аср бошларига қадар нафақат Туркистон ёки Марказий Осиёда, балки Эрон, Ҳиндистон, Афғонистон, Озарбайжон ҳамда Туркияда муваффақият билан давом этган “(1).

Тазкираларнинг нафақат ижодкорлар, балки шу даврдаги муҳит, сиёсат, мафкуранинг уларга таъсирини ўрганишдаги аҳамияти ҳам катта. Шу боисдан тарих фанлари номзоди Латофат Холназарова фикрича “тазкиралар ўз даврининг ижтимоий, маданий ва адабий соҳаларини акс эттирувчи муҳим бир йўналиш сифатида асрлар давомида муҳим тарихий манбаларни сақлаш, қайд этиб бориш ва келгуси авлодларга етказиб беришда муҳим роль ўйнаган. Уларда нафақат шоирлар ва уларнинг асарлари, балки дин пешволари, уламолар, олимлар, ҳукмдорлар, амалдорлар (қози, муфтий ва б.), маданий ҳаёт ва сарой муҳити, хон ва амирларнинг адабиётга муносабати, илм-фан ва маданият ҳақидаги қимматли маълумотлар сақланиб қолган. Бу тазкираларда нафақат Ўзбекистон, балки бутун минтақа, шу жумладан, Эрон, Ҳиндистон, Афғонистон, Усмоний туркларнинг тарихи ва маданиятига оид маълумотлар ҳам мавжуд бўлиб, улар хорижий мамлакатларнинг тарихи учун ҳам муҳим манбавий аҳамиятга эга” (2).

Маълумки, ўтмишдаги адабиёт муҳит, намоёндалар фаолияти ёхуд ҳудудий адабий муҳитларни таҳлил этишда, бевосита шу маконда яратилган тазкиралар муҳим илмий аҳамиятга эга. Негаки, айнан шу ҳудуддаги тазкиранависгина ўз замондоши бўлмиш ижодкорлар шахсияти, уларнинг ҳаёти, яратган асарларини теран таҳлил этаолади.

Бухоро, Қўқон, Тошкент, Самарқанд сингари ҳар бир ҳудуднинг ўзбек мумтоз адабиётида тутган ўрни, яратилган асарларнинг дунё адабиёти билан беллашишидаги аҳамияти ўзига хос. Бу борада Хоразм адабий муҳити ҳам ўзига хос тараққиёт босқичларини босиб ўтган. Огаҳий яшаган давр, замондош ижодкорлари, ёхуд Ферузхон давридаги адабий муҳитнинг такрорланмас адабий ҳодиса эканлиги ҳақида илмий монографияларда таянадиган муҳим манба тазкиралар ҳисобланади. Мунис, Огаҳийлар ҳақида 20, 21 асрларда тадқиқотлар олиб борилсада, бевосита ана шу иккала шоирнинг ўз даврида улар ва бошқа ижодкорлар ҳақидаги тазкиралар афсуски йўқ. Бироқ Ферузхон даври тўғрисида бир нечта тазкиралар мавжуд ва уларни бир-бирига таққослаш мумкин.

Бу борада филолог олима Моҳигул Йўлдошева шундай таҳлилий мулоҳазалар юритганди: “Хоразм адабий муҳитида тузилган тазкиралар мазмун ва таркиб жиҳатдан анъанавий тазкирачиликдан анча фарқ қилади. Масалан, Аҳмаджон Табибий тазкираларида шеърӣй намуналарни келтириш устунлик

қилса, Лаффасий тазкирасида ижодкорларнинг таржимаи ҳолларини баён қилиш устувор жиҳат ҳисобланади. Тазкиранинг иккинчи номи “Хива шоир ва адабиётчиларининг таржимаи ҳоллари” деб аталгани бежиз эмас. Бобожон Тарроҳ – Ходим эса ўз тазкирасининг мундарижасини янада кенгайтириб, ҳар бир ижодкор ҳақида ўзи лозим деб билган ўн икки модда доирасида маълумот ва баҳо бериш йўлидан борган. Яна шуни ҳам таъкидлаш керакки, Хоразм адабий муҳитида яратилган бу тўрт тазкирадан дастлабки икkitаси XX аср бошларида тузилган бўлса, қолган икkitаси 1940 ва 1967 йилда битилган. Шу боис бу тазкираларда яратилган давр мафкурасининг таъсири сезилади. Айниқса, бу ҳолат сўнгги икки – Лаффасий ва Ходим тазкираларига тааллуқлидир” (3).

Ушбу мулоҳазалар ва тазкира ҳақидаги тадқиқотлар, яратилган асарлардан келиб чиқиб, ушбу жанр бўйича хорижий манбаларни ҳам ўзбек тилига таржима қилиш зарурати бор. Негаки, хориж олимларининг фикрлари, уларнинг тазкираларни қиёслаш методи, асарга дунёда кечган ўша даврдаги жараёнлардан келиб чиқиб берадиган илмий баҳоси ниҳоятда муҳимдир. Қолаверса, кўплаб тазкираларнинг асли ё бир қанча нусхалари хорижаги илмий марказ, университет, академия, кутубхона, музейларда сақланади. Шу жиҳатдан қараганда хориждаги тазкираларга оид тадқиқотлар, асарларни ўзбек филологияси илмий истеъмолига киритиш, янада кўплаб илмий янгиликлардан бохабар бўлишимизга сабаб бўларди. Бу эса қиёсий таққослаш, мумтоз адабиёт, ёки ижодкорлар асарлари ё шахсиятига холисона баҳо беришда муҳим манба бўлиб ҳам хизмат қилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ҳамидулла Болтабоев “Туркий тазкираларда Алишер Навоий сиймоси”, “Жаҳон адабиёти” журналы, 2013 йил 2-сон.
2. Латофат Холназарова “Ўрта Осиё хонликларида тазкиранавис ижодкорлар”, old.bukhari.uz. 18.05.2022 йил.
3. Моҳигул Йўлдошева “XX аср Хива тазкирачилиги”, “Шарқ юлдузи” журналы, 2017 йил -6-сон.